

ВІДГУК

**офіційного опонента, кандидата історичних наук, доцента
доцента кафедри історії**

**ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені
академіка Степана Дем'янчука» Лопаської Наталії Миколаївни**

на дисертацію Бондарчука Віталія Олександровича

**«Відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в
«Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 09.00.11 - релігієзнавство (історичні науки)**

Одним із переломних етапів для історії України стало укладення Берестейської унії 1596 року. Ця подія поклала початок тривалому релігійному протистоянню на українських землях. Проблематика конфлікту конфесій в Україні наприкінці XVI ст. була і залишається актуальним вектором дослідження науковців. Заявлений аспект проблеми всебічно досліджувався і досліджується вченими-фахівцями у різних галузях: соціальної, політичної, церковної історії. Варто відмітити зацікавленість проблемою міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. науковцями у сфері релігієзнавства, філософії, літературознавства й на сучасному етапі. Проте частина досліджень характеризується або вузькоспеціалізованим підходом, або узагальненим характером щодо аналізу відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст.

Представлена до захисту дисертаційна робота Віталія Олександровича Бондарчука є науково важливою та актуальною. По-перше, дисертант для наукового осмислення обрав доволі складний історичний час в історії України, а саме - міжконфесійне протиріччя наприкінці XVI ст. По-друге, в науковій роботі специфіка відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. досліджена через історико-релігієзнавчий порівняльний

аналіз текстів полемічних творів «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія. По-третє, важливим є авторський підхід до заявленої проблеми. Через призму полемічних праць «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія дисертант розглядає бачення зазначеними авторами обставин підготовки та укладення унії церков, правові аспекти Берестейської унії, догматику Унійної церкви, питання культово-обрядової практики, світський аспект конфесійного протистояння. Таким чином, актуальність даної проблеми знайшла достатнє обґрунтування в дисертації в рамках наукової і суспільно-політичної точки зору. Дослідження виконано в межах науково-дослідної тематики кафедри релігієзнавства «Релігійний фактор у контексті суспільних і світоглядних трансформацій» (державний реєстраційний номер 0116U01989) Національного університету «Острозька академія».

Наукова робота має добре продуману, чітку й логічну структуру, яка включає вступ, чотири розділи (8 підрозділів) та висновки до них, загальні висновки і список використаних джерел та літератури.

Реалізоване дослідження Віталієм Олександровичем Бондарчуком справляє враження вагомої, завершеної та цілісної наукової роботи. У вступі чітко окреслено та обумовлено актуальність заявленої проблеми (с. 3). Мета, завдання, об'єкт та предмет, хронологічні межі наукової роботи лаконічно сформульовані та обґрунтовані (с. 4-5). На схвалення заслуговують логічно окреслені та обґрунтовані наукова новизна, наукові положення та положення з елементами новизни, що виносяться на захист і методи дослідження (с. 5-7). Не викликає заперечень визначення автором наукової роботи практичного значення здобутих результатів (с. 7).

У першому розділі автор дисертаційного дослідження ґрунтовно аналізує історіографію заявленої проблеми та джерельну базу. Позитивне враження справляє структура подачі та тематичне компонування історіографічного огляду у підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми

в історіографії». Віталій Олександрович історіографічний потенціал характеризує, умовно поділяючи його на три частини, дослідження XIX початку XX ст., праці радянського періоду до кінця 1980-х років та студії часів незалежної України. Автор наукової роботи цілком справедливо зауважує, що «пам'ятки полемічної літератури кінця XVI ст. були об'єктом уваги багатьох істориків і релігієзнавців від XVI і до XXI ст. ... Проте такі зразки полемічних трактатів Берестейської доби, як «Апокрисис» Христофора Фіلالета й «Антиризис» Іпатія Потія, не досліджено комплексно, не порівняно погляди представників різних конфесій» (с. 9). Віталій Олександрович наголошує, що «кількість публікацій, що вивчають питання, порушені в «Апокрисисі» і «Антиризисі», нерівномірна» (с. 9). Здійснений у вище зазначеному підрозділі 1.1. аналіз історіографії, пов'язаної з дослідженням «Апокрисиса» Христофора Фіلالета та «Антиризиса» Іпатія Потія підкреслює тезу дисертації, що «... їх вивчення далеке від завершення» (с. 35) і доводить аспект щодо низького ступеня наукового опрацювання даної проблеми. В.О. Бондарчук переконливо показав, що комплексного наукового дослідження «Апокрисиса» Христофора Фіلالета та «Антиризиса» Іпатія Потія, де б було проаналізовано та об'єктивно порівняно протилежні погляди двох авторів на головні проблеми церковного життя, проведено не було.

У підрозділі 1.2. Віталій Олександрович схарактеризував джерела, використані при написанні дисертації. Беззаперечно, що основою для проведення наукового дослідження послуговували полемічні трактати — «Апокрисис» Христофора Фіلالета та «Антиризис» Іпатія Потія. Дослідник послідовно визначає час появи пам'яток та роки їх перевидання (с. 35-36). Виправданим і необхідним є залучення В.О. Бондарчуком до наукової роботи й інших тогочасних полемічних творів: «Собор Берестейський і його оборона» П. Скраги. Для дослідження проблеми дисертації автором використано було декілька трактатів православної сторони, що були видані

в Острозькому культурно-освітньому осередку та опубліковані у ХХ-ХХІ ст. Зокрема, щодо «...вивчення догматичних протистоянь між римо-католиками й уніатами, з одного боку, і православними - з іншого...» (с. 36) було долучено трактат Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», а «у розгляді суперечок щодо григоріанського календаря...» (с. 36) його ж працю — «Календар римський новий». В контексті характеристики міжконфесійних догматичних протистоянь виправданим є використання положень книги діяча Острозького осередку Василя Суразького «Про єдину істинну православну віру». Автор дисертаційного дослідження використав важливі документальні джерела, які засвідчують факти конфліктів між уніатами і православними, що вміщені в «Архіві Південно-Західної Росії...» (4.1, Т.УІ «Акти про церковно-релігійні відносини в Південно-західній Русі (1322 - 1648 рр.)»).

Таким чином, виправданим було опрацювання дослідником текстів «Апокрисиса» Христофора Філалета та «Антиризиса» Іпатія Потія в сукупності із науковим аналізом інших джерел, використаних у роботі, які представляють позиції як Православної, так і Унійної церкви. В результаті це дало можливість дисертанту розглянути тему відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці ХVІ ст. в «Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія об'єктивно та неупереджено.

У другому розділі «Феномен Берестейської унії в «Апокрисисі» й «Антиризисі»» автор дисертаційної роботи проаналізував бачення полемістами Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм аспекту правомірності підготовки, організації та підписання унії між представниками Київської митрополії та Римо-католицькою церквою й проведення в рамках цього об'єднання соборів у Бересті 6-9 жовтня 1596 р. У підрозділі 2.1. Віталій Олександрович, зіставляючи тексти трактатів Христофора Філалета «Апокрисис» та Іпатія Потія «Антиризис», відтворив і дослідив проблеми,

що пов'язані із передумовами, підставами, причинами і самою реалізацією Берестейської унії. Автор справедливо зауважує, що «зіставляючи тексти Христофора Фіلالета та Іпатія Потія, можна відтворити та порівняти бачення обома полемістами хронології етапів підготовки Берестейської унії» (с. 41). Цілком виправданим було висвітлення дослідником подій, які передували унії, але не згадані у вище зазначених полемічних трактатах. Оскільки для кращого розуміння хронології етапів підготовки Берестейської унії це було важливим, а з точки зору науково-історичного аналізу — необхідним. Насамперед, це візит до Київської митрополії константинопольського патріарха Єремії II Траноса (с. 41-42). В.О. Бондарчук у підрозділі доволі аргументовано та фахово проаналізував наступні аспекти, які висвітлені у текстах «Апокрисиса» та «Антиризиса»: полеміки проблеми щодо підготовки унії, легітимності православного й унійного соборів у Бересті, які вирішували долю церковного об'єднання безпосередньо на місці його дії - в юрисдикції Київської митрополії. Аргументованим є твердження дисертанта, щодо розгляду питання про ремінісценцію в «Апокрисисі» й «Антиризисі» обставин підготовки й укладення унії церков, що «автор «Антиризиса», покликаючись на доступне йому листування В.-К. Острозького й відомості про таємні зустрічі православних владик, наполягав, що єпископи Київської митрополії та православний магнат Острозький підтримували ініціативу унії» (с. 63). Заслуговує на схвалення, що Віталій Олександрович акцентує увагу на відмінностях в описі полемістів одних і тих самих подій, «...зокрема делегації православних, очолюваної Никифором Туром, до київського митрополита» (с. 64) при цьому робить неупереджені та об'єктивні самостійні висновки щодо їх перебігу та значення.

У підрозділі 2.2. дисертант на досить високому науковому рівні дослідив проблему підходів авторів полемічних творів до правового аспекту Берестейської унії. Віталій Олександрович на основі змісту текстів

«Апокрисиса» та «Антиризиса» встановив, що «висловлені у трактатах тези про проблему правомірності чи неправомірності Берестейської унії мали спільну структуру та зміст: юридичний, соціально-політичний, економічний» (с. 79). При цьому вагомим є звернення уваги дослідника на те, що автори полемічних трактатів трактували однакові проблеми по-різному: «... в «Антиризисі» йшлося про загрозу православних з боку протестантських церков, чого немає в «Апокрисисі»» (с. 79-80). Уваги варте й те, що В.О. Бондарчук робить цілком самостійні висновки щодо аргументації і пояснення розмірковувань-суджень, які висвітлювались Христофором Філалетом або Іпатієм Потієм у їх працях щодо юридичного аспекту підписання Берестейської унії: «обидва полемісти продемонстрували компетентність й обізнаність у характеристиці виявів кризи, яку переживала ієрархія Київської митрополії... Для автора «Антиризиса» криза православ'я стала головним аргументом правомірності унії; на його думку, подолати занепад Православної церкви можна було лише шляхом її підпорядкування папі римському. На думку Христофора Філалета, підпорядкування папі тільки могло поглибити кризу й призвести до знищення православ'я, проблеми якого потрібно вирішувати власними силами, розвиваючи освіту, спираючись на підтримку народу, церковних братств і магнатів» (с. 80).

Важливим є дослідження дисертантом поглядів Христофора Філалета й Іпатія Потія щодо окремих догматів християнства, які були не узгоджені між римо-католиками й православними, а також бачення полемістами обрядів Унійної церкви, що заявлено у третьому розділі наукової роботи «Антиризис» та «Апокрисис» про догматичну й обрядову проблематику Унійної церкви». Зокрема, у підрозділі 3.1. Віталій Олександрович детально проаналізував полеміку на сторінках творів щодо догматики церков, а у підрозділі 3.2. - розкрив суть проблеми щодо трактування Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм питань культово-обрядової практики Унійної церкви.

Дослідження догматичних і канонічних суперечок між православними й уніатами, дійсно, полягає в складності вивчення головних аспектів створення та існування Унійної церкви. Ключовим об'єктом, як правило, у такого характеру наукових реконструкціях, пов'язаних з унією, переважає соціально-політична тематика, відтак розгляду догматично-богословських проблем учені приділяють менше уваги. Слід відзначити особливу сміливість Віталія Олександровича, який взявся за дослідження текстів полемічних трактатів «Апокрисиса» та «Антиризиса» як джерел до вивчення догматично-богословських питань. Автор наголошує, що «полемісти висловлювали власні думки щодо найголовніших, на їхній погляд, питань: походження Святого Духа, існування чистилища, причастя одного чи двох видів; також вони обговорювали целібат і новий григоріанський календар» (с. 82-83). Дослідник, вивчаючи даний науковий аспект, цілком слушно, що звертає увагу як на теоретичне трактування безпосереднього змісту догм і обрядів Унійної церкви Христофором Філалетом та Іпатієм Потієм, так і на власне бачення останніх гарантій їхнього існування й дотримання на практиці.

Автор досить детально розглядає і порівнює тексти полемічних трактатів, визначаючи ключові аспекти щодо культово-обрядової практики Унійної церкви у трактуваннях Христофора Філалета та Іпатія Потія. Зокрема, наголошує, що «Христофор Філалет в «Апокрисисі» не приділив окремої уваги питанню целібату, а згадав його лише в контексті власної критики надійності угод, досягнутих між римо-католиками й уніатами. Він свідчив про приклади насильницького насадження целібату для новонавернених Західної церкви відразу після переходу в їхню віру» (с. 113). Натомість, «... Іпатій Потій підтверджував факт дії целібату в Польщі та дивувався, що могло бути якимось по-іншому в разі існування єдиної віри і послушенства» (с. 114). Віталій Олександрович, ґрунтовно розкриваючи і фахово та науково піддаючи аналізу і систематизації твердження вище

зазначених полемістів, попри відмінні концептуальні засади, наводить приклади спільних компромісних позицій. Зокрема, щодо церковного календаря: «Христофор Філалет виступав не проти самого календаря, а проти того, що його введення слугувало зміцненню позицій папи римського. Його опонент не заперечував можливості використовувати старий календар і доводив, що зміни в календарі не є порушенням, оскільки характер незмінності належав тільки тим рішенням соборів, які стосувалися догматів віри і церкви. Натомість дисциплінарна норма, хоча й дана Вселенським собором, могла бути змінена» (с. 116-117).

Четвертий розділ дисертації засвідчує велику дослідницьку роботу Віталія Олександровича над відтворенням позиції авторів «Апокрисиса» й «Антиризиса» щодо боротьби між православними і унійними таборами. З'ясовуючи підходи полемістів до обставин і перебігу протистояння церков (підрозділ 4.1.), Віталій Олександрович детально співставляє тексти трактатів щодо ключових проблем ескалації конфлікту між православними і унійними представниками. З-поміж таких історично-епохальних подій автор досліджує питання переслідування представників православ'я, а саме, наводить приклад: «найбільш резонансним взірцем цього стає кримінальна справа проти церковного діяча Никифора Кантакузина, тісно пов'язаного з Острозькою академією. Полемісти приділили чимало уваги розгляду правомірності його участі у Берестейському соборі» (с. 119). Позитивним є те, що дослідник детально та об'єктивно без жодних упереджень звертає увагу на аспекти замовчування або перекручування історичних фактів, виривання фраз із контексту та спотворення їх змісту, які застосовувались одним із полемістів (І. Потієм) для аргументації своїх тверджень, зокрема, щодо полеміки про Н. Кантакузина (с. 122-123).

У підрозділі 4.2. дисертант висвітлює та аналізує проблему бачення авторами полемічних трактатів світського аспекту чинників конфесійного протистояння. Автор зауважує, що «проблема участі світських людей у

церковних справах постала якщо не головною, то дуже важливою в «Апокрисисі» Христофора Фіلالета й «Антиризисі» Іпатія Потія» (с. 142). Досить вдалий авторський підхід у тому, що Віталій Олександрович дискусійні моменти полемістів визначає у ряд проблемних аспектів, а саме: використання богословських джерел як доказової бази тверджень полемістів (с. 142); звернення до історичної традиції проблеми: «обоє богословів визнавали можливість участі світських людей у церковних справах. Проте вони сперечалися щодо характеру їхньої ролі в управлінні церквою, сформованою протягом історії християнства» (с. 144); «... маєткові або земельні відносини між світськими особами та церковниками» (с. 150); ролі короля у вирішенні проблеми унії (с. 153); впливу на церковні справи В.-К. Острозького (с. 159).

Важливим у четвертому розділі є те, що дисертант обґрунтовано аналізує позиції авторів полемічних трактатів навколо проблеми боротьби між православним і унійним таборами. При цьому судження і висновки автора лаконічні та історично-обґрунтовані й неупереджені. Чітко визначається Віталієм Олександровичем градація думок полемістів у закономірних та вигідних тільки одному з них бачення історії християнства та його церков як підстави вірності або невірності Берестейській унії: «для доведення правильності своїх позицій щодо унії обидва автори використовують історичні факти, проводячи паралелі між ними і сучасними їм подіям» (с. 162). З іншого боку, автор зауважує і на спільних позиціях: «... ці спільні позиції були не тільки демонстрацією бажання реформи й допомоги своїй церкві, а й свідомим або несвідомим визнанням власної, притаманної обом залежності від світської державної влади, її дій та розпоряджень» (с. 162-163).

У висновках викладено найбільш вагомі результати, одержані в дисертації, які містять формулювання розв'язаної наукової проблеми. Слід наголосити, що дисертація В.О. Бондарчука представляє глибокий науковий

та фаховий підхід щодо вивчення заявленої проблеми. В цілому можна стверджувати, що Віталію Олександровичу цілком вдалося досягнути визначеної мети, вирішити поставлені дослідницькі завдання та здійснити комплексний історико-релігієзнавчий аналіз наукової проблеми - відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в «Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія.

Важливо відмітити, що дисертант у змісті роботи представив нові наукові положення та висновки, значна частина яких характеризується науковою новизною. З-поміж таких необхідно виділити наступні: цілком аргументовано, на високому науковому рівні досліджено та уперше доведено, що автори «Апокрисиса» й «Антиризиса» будували свої докази щодо юридичної правомірності Берестейської унії, покладаючись на один і той самий нормативно-правовий акт, а саме - Варшавську конфедерацію 1573 р. (на їхнє переконання, цей документ здатний одночасно як спростувати, так і підтвердити легітимність церковного об'єднання); обґрунтовано, що пояснення зриву спільного собору у Бересті причинами процесуального характеру (час, місце зібрання) вказує на свідоме прагнення протиборчих сторін уникнути перемовин (це свідчить про усвідомлення супротивниками і прихильниками унії унеможливлення компромісу в конфлікті між ними).

Позитивно та високо оцінюючи дисертаційне дослідження Віталія Олександровича Бондарчука, і не піддаючи сумніву якість отриманих науково-пошукових результатів, слід висловити деякі зауваження та пропозиції.

1. На наш погляд, варто було б у дослідницьких завданнях роботи виділити окремо пункт щодо стану з'ясування наукової розробки проблеми в історіографії та джерельної бази, оскільки у дисертації досить фахово цей аспект проаналізовано у першому розділі

«Історіографія проблеми та джерельна база дослідження» (с. 9-40).

2. Доцільно було б більш детально у підрозділі 1.2. (с. 35-39) проаналізувати джерельний потенціал, який був використаний для написання дисертації. Попри те, що головними джерелами для наукової роботи послуговували полемічні трактати «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія, автор використав ряд інших джерел, які, в певній мірі, занадто скромно проаналізував (с. 36-38).
3. Підрозділ 2.1. «Ремінісценція в трактатах обставин підготовки та укладення унії церков» (с. 41-64), на нашу думку, автором висвітлений таким чином, що більше уваги приділено характеристиці змісту та положень праці «Антиризис» Іпатія Потія щодо досліджуваного аспекту. Безумовно, дисертант лаконічно та чітко вибудував хронологію та зміст обставин підготовки та самих подій соборів у Бересті 6-9 жовтня 1596 р., піддав їх історико-релігієзнавчому аналізу та систематизації в контексті порівняння змісту «Апокрисиса» Христофора Філалета та «Антиризиса» Іпатія Потія, однак варто було б більш пропорційно вибудувати доказовість положень авторів полемічних творів у вище зазначеному підрозділі.
4. Дисертація поєднує в собі історико-релігієзнавчий аналіз, що визначає специфіку наявності у тексті чималої кількості спеціалізованої термінології та понять (наприклад, на таких сторінках дослідження: с.33, с. 72, с. 82, с. 83, с. 84, с. 95, с. 98, с. 100, с. 103, с. 104, с. 105, с.109, с. 114, с. 116, с. 124, с. 134, с. 143). Таким чином, виправданим було б укладення в роботі списку термінів та понять.
5. Вважаємо, що у дисертаційному дослідженні можна було б передбачити укладення додатків у вигляді таблиць. Дисертант у

науковій роботі реалізував доволі важливий потенціал проблем, пов'язаних із ключовими аспектами бачення полемістами обставин підготовки та укладення унії церков, з'ясував підходи Христофора Фіلالета та Іпатія Потія до правового аспекту Берестейської унії тощо. Таким чином, зміст додатків можна було б звести до кількох аспектів, а саме: 1 - співставлення ключових проблем щодо відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в «Апокрисисі» Христофора Фіلالета та «Антиризисі» Іпатія Потія; 2 - відповідність і достовірність фактологічного матеріалу полемічних трактатів з подіями в історії України досліджуваного періоду.

Проте зроблені зауваження та пропозиції мають у своїй більшості рекомендаційний характер для подальшої наукової роботи В.О. Бондарчука і жодним чином не заперечують концепції і змісту дисертації в цілому. Автор роботи показав себе зрілим дослідником, який вміє аналізувати та систематизувати історичний матеріал, обґрунтовувати свої думки, робити логічні висновки. Можна з упевненістю стверджувати, що Віталій Олександрович є професійно підготовленим, кваліфікованим дослідником.

Автореферат дисертації відповідає змісту дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації пройшли достатню апробацію, оскільки були викладені автором під час доповідей на міжнародних, всеукраїнських та міжрегіональних наукових конференціях, круглих столах, а також знайшли своє відображення у 13 наукових статтях, 7 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ДАК України за напрямом «релігієзнавство», 1 - в науковому періодичному виданні іншої держави.

Виходячи із вище зазначеного, маємо всі підстави стверджувати, що подана до захисту дисертація В.О. Бондарчука є цікавим, самостійним за характером, логічно завершеним науковим дослідженням, яке виконане на високому науковому рівні. Основні положення новизни дисертаційної

роботи заслуговують на позитивну оцінку.

Таким чином, дисертація Віталія Олександровича Бондарчука «Відображення міжконфесійної боротьби в Україні наприкінці XVI ст. в «Апокрисисі» Христофора Філалета та «Антиризисі» Іпатія Потія» відповідає державним вимогам до кандидатських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 — релігієзнавство (історичні науки).

06 лютого 2017 р.

Офіційний опонент:

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії
ІТВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана Дем'янчука

Н. М. Лопацька